

УКРАЇНСЬКІ ФІЗИЧНІ ТЕРМІНИ, УТВОРЕНІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИМ СПОСОБОМ

© Ірина Процик, 2002

Лексико-семантичним способом творилися українські фізичні терміни – загальноновживані слова і терміни інших галузей, що термінізувалися внаслідок доповнення їх семантики фізичним змістом чи переосмислення їх значень внаслідок метафоричної чи метонімної номінації.

Lexical-semantic way of word building was the leading one for Ukrainian physical terms - common words and terms of other branches, which turned into terms as a result of their semantic completion by physical content and their meaning reinterpretation as a result of metaphoric and metonymic nomination.

Лексико-семантичний спосіб термінотворення, який передбачає використання загальноновживаної лексики в термінному значенні, завжди був одним з основних шляхів поповнення будь-якої термінології (особливо на початкових етапах її формування), а спеціальні найменування, утворені цим способом, склали основу наукової термінології.

Лексика термінізується внаслідок вторинної номінації завдяки спеціалізації чи зміні семантики твірного слова і передбачає різні способи найменування: 1) довантаження семантики загальноновживаного слова термінним змістом; 2) зміну семантики загальноновживаного слова внаслідок переосмислення; 3) надання термінній лексиці інших галузей знань фізичного змісту. Термінізація (зміна значення) цими способами відбувається на основі метафоричної чи метонімічної номінації.

Якщо перший спосіб вторинного найменування характерний для періоду зародження і стихійного творення української фізичної термінології (УФТ), то з часом семантичного переосмислення зазнають і терміни інших галузевих терміносистем. У перші періоди фізичного термінотворення семантичному переосмисленню підлягали слова загальноновживаної мови, терміни ж інших терміносистем залучалися лише поодинокі. Переосмислення значень спеціальних понять інших наук не так поширене внаслідок ще незначного розвитку їхніх терміносистем.

Завдяки семантичному способу творення термінної лексики з'явилося чимало назв спеціальних понять, і він є одним з провідних способів поповнення терміносистем.

Загальноновживані слова ставали назвами спеціальних фізичних найменувань унаслідок доповнення їхньої семантики фізичним змістом, що сприяло розширенню смислового обсягу слова, ускладненню, спеціалізації значення, наприклад: *звук** (заг. – слухове відчуття, що викликається механічними коливаннями; те, що людина чує, сприймає органом слуху [СУМ**, т.3, с.500]; терм. – поширювані в пружних тілах (твердих, рідких і

* Збережено правопис, зафіксований у друкованих виданнях другої половини XIX - першої третини XX століття, які послужили джерельною базою дослідження.

** Тлумачення подано за Словником української мови в 11-ти томах.

газоподібних) механічні коливання [СУМ, т.3, с.500]), *оля* (заг. – рідка жирова речовина, яку добувають з деяких рослин [СУМ, т.5, с.690]; терм. – мастило [СУМ, Т.5, с.691]), *робота* (заг. – дія за значенням робити [СУМ, Т.8, с.587]; терм. – кількісна характеристика перетворення будь-якого виду енергії на інші види її [СУМ, Т.8, с.588]), *філя* (заг. – водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні [СУМ, Т.11, с.40]; терм. – коливальний рух у фізичному середовищі [СУМ, Т.11, с.41]).

Назви природних явищ навколишнього світу, які здавна відомі людині, наприклад: *пара* (заг. – газ, у який перетворюється вода при випаровуванні; газоподібний стан води [СУМ, Т.6, с.60]; терм. – речовина в газоподібному стані, звичайно при температурі нижче критичної [СУМ, т.6, с.61]), *промінь* (заг. – світлова смуга, що виходить із якого-небудь джерела світла чи предмета, який світиться, збирає у фокус або віддзеркалює світло [СУМ, т.8, с.232]; терм. – напрям поширення енергії хвиль (електромагнітних, світлових і т.ін.) [СУМ, т.8, с.233]), як фізичні терміни утворились внаслідок довантаження загальноживаних слів терміним змістом.

Доповнивши свою семантику фізичним змістом, ставали фізичними термінами такі загальноживані назви: **1) властивостей, ознак, якостей**, наприклад: *напруженість* (заг. – абстрактний іменник до напружений – який виражає напруження, перебуває в стані напруження [СУМ, т.5, с.162]; терм. – характеристика електромагнітного поля, пропорційна густині зарядів тіл [СУМ, т.5, с.163]), *частота* (заг. – властивість і стан за значенням частий; терм. – число рухів, коливань, повторень за одиницю часу; величина, що виражає кількість коливань, повторень за одиницю часу [СУМ, т.11, с.281]), *швидкість* (заг. – стрімкість руху кого-, чого-небудь або поширення чогось; терм. – величина тягової сили машин, механізмів, що залежить від способу зчеплення шестерень; характеристика руху, що визначається відношенням пройденого тілом або точкою шляху до відповідного проміжку часу [СУМ, т.11, с.430-431]); **2) дій, процесів, станів, явищ**, наприклад: *навантаження* (заг. – дія за значенням навантажити, навантажувати; терм. – сукупність сил, що діють на яке-небудь тіло (споруду, механізм, деталь машини і т.ін.) [СУМ, т.5, с.25]), *притягане* (заг. – дія за значенням притягати; терм. – тяжіння тіл одне до одного [СУМ, Т.8, с.75]), *розжарення* (заг. – дія за значенням розжарити і розжаритися; терм. – світіння розжареного тіла [СУМ, т.8, с.677]), *терте* (заг. – рух предмета по поверхні іншого предмета, який щільно до нього прилягає; терм. – сила, що протидіє рухові одного тіла по поверхні іншого [СУМ, т.10, с.100]); **3) назви предметів, приладів, механізмів, інструментів**, наприклад: *держак* (заг. – деталь предмета (ручного інструмента, зброї і т.ін.), за яку його тримають; терм. – деталь механізму, приладу або предмета, за яку беруться рукою для пересування, перемикання, повороту [СУМ, т.2, с.248-249]), *запальник* (заг. – робітник, який підпалює запали; терм. – пристрій для здійснення спалаху вибухової речовини [СУМ, т.3, с.243]), *збирач* (заг. – той, хто збирає плоди, гриби, бавовну і т.ін.; терм. – машина або пристрій для збирання чого-небудь [СУМ, т.3, с.437]), *передавач* (заг. – той, хто (те, що) передає що-небудь; терм. – апарат, за допомогою якого передаються на відстань сигнали, повідомлення, зображення [СУМ, т.6, с.163]); **4) об'єктів дії чи її результатів, наслідків**, наприклад: *будова* (заг. – кам'яна, дерев'яна та ін. споруда для житла, господарських потреб і т.ін.; будівля; терм. – розміщення, взаємне розташування частин чого-небудь; побудова, структура [СУМ, т.1, с.248]), *відбиток* (заг. – слід, витиснений на чомусь, у чомусь; терм. – знімок, виготовлений відбиванням з негатива

[СУМ, т.1, с.556]), *провід* (заг. – те саме, що супровід; терм. – металевий провідник, дріт, призначений для передавання електричного струму [СУМ, т.8, с.133]).

Одним із способів поповнення УФТ є використання термінолексем інших галузей знань у ролі фізичних термінів, однак на початкових етапах формування УФТ цей спосіб номінації не набув широкого поширення через недостатній рівень розвитку і неусталеність різногалузевих термінологій, які в цей час тільки розбудовувалися.

Великий масив термінної фізичної лексики становлять загальнозживані слова, що зазнавали семантичних змін завдяки метафоричному найменуванню, внаслідок чого поповнюється лексичний склад української фізичної термінології. Метафора як тип переносного вживання слова ґрунтується на виділенні в певному новому предметі, явищі схожих чи однакових ознак з ознаками вже існуючих, названих об'єктів, тобто на порівнянні й ототожненні за спільними рисами певних предметів, явищ.

Метафора передбачає перенесення значення за формальною аналогією (за схожістю форми предметів, їхнього розміру, зовнішніх чи внутрішніх ознак, властивостей) або функціональною подібністю, а також за обома ознаками одночасно. За допомогою метафоричної номінації термінізуються загальнозживані слова літературної мови, пов'язані з життям та побутом людей. Семантичним способом на основі метафори творяться здебільшого назви приладів, процесів, фізичних явищ тощо.

В УФТ досліджуваного періоду перенесення значень на основі метафори здійснювалося за такими схемами: **1) за формальною подібністю**, наприклад: *вилка* (заг. – те саме, що виделка – знаряддя для їди, що має форму ручки з кількома зубцями [СУМ, т.1, с.384]; терм. – деталь механізму, приладу, яка має роздвоєний кінець [СУМ, т.1, с.424]), *волосина* (заг. – ниткоподібний роговий утвір, що росте на шкірі людини тварини; терм. – тонка дротинка, що є складовою частиною якого-небудь приладу, інструмента і т.ін. [СУМ, т.1, с.731]), *гудзик* (заг. – предмет, переважно круглої форми, що служить застібкою в одязі або використовується як прикраса; терм. – рухома частина приладу, інструмента і т.ін., що при натискуванні здатна приводити в дію їх механізми; кнопка [СУМ, т.2, с.189]), *дуга* (заг. – округла крива лінія; терм. – один з видів електричного розряду між близько розміщеними електродами [СУМ, т.2, с.431]), *язичок* (заг. – зменшено-пестл. до язик – рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості [СУМ, т.11, с.627]; терм. – рухома, прикріплена одним кінцем пластинка в різних предметах або механізмах [СУМ, т.11, с.631]); **2) за функціональною схожістю**, наприклад: *вузол* (заг. – місце, зв'язані кінці чого-небудь; петля, затиснута на мотузкові, лінві і т.ін. [СУМ, т.1, с.783]; терм. – з'єднані разом декілька деталей, що входять до більш складного механізму [СУМ, т.1, с.784]), *гніздо* (заг. – у птахів – влаштоване або пристосоване місце для кладки яєць і виведення пташенят; місце, пристосоване тваринами або комахами для зимівлі, виведення малят і т.ін.; терм. – заглиблення або отвір, у який щонебудь вставляється, вкладається [СУМ, т.2, с.95]), *стрілка* (заг. – зменшено-пестл. до стріла – тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником, який використовують для стрільби з лука [СУМ, т.9, с.773]; терм. – тонка вузька пластинка з загостреним кінцем, яка обертається на осі і показує час, напрям і т.ін. на шкалі вимірювальних приладів [СУМ, т.9, с.775]), *якор* (заг. – пристрій для утримання на місці суден, плавучих маяків тощо у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за ґрунт [СУМ, т.11, с.637]; терм. – обертова частина електричної машини постійного струму;

ротор [СУМ, т.11, с.638]); 3) **за зовнішніми та функціональними ознаками**, наприклад: *жила* (заг. – судина, по якій тече кров у тілі людини чи тварини; терм. – окремий провід кабеля [СУМ, т.2, с.529]), *кишка* (заг. – еластична трубка, що є частиною травного тракту людини або тварини; терм. – гумова або брезентовая трубка чи рукав для подавання води; шланг [СУМ, т.4, с.157]), *колесо* (заг. коло зі спицями або суцільне, що обертається на осі й надає руху екіпажеві та іншим засобам пересування; терм. – деталь машини, механізму чи пристрою у вигляді кола для передачі або регулювання руху [СУМ, т.4, с.219]), *коромисло* (заг. – дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою; терм. – рід важеля з точкою оперття посередині, який застосовують у вагах, паровій машині [СУМ, т.4, с.297]), *палець* (заг. – одна з п'яти рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги у людини [СУМ, т.6, с.25]; терм. – деталь у вигляді стержня в машинах, механізмах і т.ін., якою звичайно щось підтримується або захоплюється [СУМ, т.6, с.27]), *чашечка* (заг. – зменшено-пестл. до чашка – невелика посудина (частіше з вушком), переважно з фарфору, фаянсу, з якої п'ють чай, каву та інші напої [СУМ, т.11, с.285]; терм. – зменшене до чашка – частина приладу або пристрою; деталь округлої форми [СУМ, т.11, с.286]), *шнур* (заг. – тонкий мотузок, сплетений з кручених ниток чи пасом прядива [СУМ, т.11, с.503]; терм. – електричний провід з кількох ізольованих жил [СУМ, т.11, с.504]).

Метафоризації зазнають загальноживані слова, які найчастіше є назвами речей побутового вжитку, органів людського тіла, найменуваннями тварин та їхніх органів, назвами рослин і їхніх частин, а також інших реалій.

Отже, творення українських фізичних найменувань семантичним способом на ранніх періодах формування термінології ґрунтувалося на перенесенні значення за зовнішньою чи функціональною подібністю предметів, явищ тощо, тобто термінізація значення загальноживаних слів відбувалась шляхом метафори на основі формальних і функціональних ознак.

Якщо метафоричне найменування в УФТ відбувається на основі здебільшого непохідних загальноживаних слів і невеликої кількості переважно суфіксальних утворень, то для метонімічних перенесень значень використовуються в основному суфіксальні деривати.

Метонімія передбачає перенесення назви одного предмета чи явища на інший предмет, явище за суміжністю на основі тісного зв'язку між поняттями.

В УФТ метонімічна номінація найчастіше відбувається за такими схемами:

1) дія, процес – величина, кількість, що характеризує цю дію, процес, стан, властивість, наприклад: *заломлення* (дія за значенням заломати; величина), *напруження* (дія за значенням напружити; величина тиску або розтягання, що виникає в твердому тілі внаслідок зовнішніх впливів (сили, температури і т.ін.) [СУМ, т.5, с.163]), *опір* (дія за значенням опиратися; властивість, здатність чого-небудь протистояти певним впливам, змінам, а також сила, ступінь такого протистояння [СУМ, т.5, с.713]), *прискорення, пришвидшення* (дія за значенням прискорити; величина, що характеризує зміну швидкості в часі [СУМ, т.8, с.22]), *скупчення* (дія за значенням скупчити; велика кількість зібраних, зосереджених в одному місці предметів, людей [СУМ, т.9, с.337]), *тяжіння* (властивість тіл притягатися одне до одного; спрямування до чого-небудь, зв'язок з чимсь [СУМ, т.10, с.343]); **2) дія, процес – предмет, місце знаходження чогось, явище**, наприклад: *викривлення* (дія за значенням викривити; викривлене місце, викривлена частина

чого-небудь [СУМ, т.1, с.415]), *згин* (дія за значенням згинати; місце згинання [СУМ, т.3, с.511]), *навантаження* (дія за значенням навантажити; те, чим хто-, що-небудь навантажується; сукупність сил, що діють на яке-небудь тіло [СУМ, т.5, с.25]), *насадка* (дія за значенням насадити; частина приладу або інструмента, насаджена на що-небудь [СУМ, т.5, с.182]), *нахил* (дія за значенням нахилити; положення тіла під кутом між горизонтальною і вертикальною площинами [СУМ, т.5, с.227]), *оточення* (дія за значенням оточити; сукупність предметів, які оточують кого-, що-небудь [СУМ, т.5, с.808–809]), *переріз* (дія за значенням перерізати; місце перетину, розрізу чого-небудь; поверхня, площина, по якій що-небудь перетнуто, розрізане [СУМ, т.6, с.266]), *плин* (дія за значенням плинути; маса води, потік, що рухається в якому-небудь напрямку; рідина [СУМ, т.6, с.582]), *розлім, розлам* (дія за значенням розламати; місце, по якому розламується або розламано що-небудь [СУМ, т.8, с.723]), *сплав* (дія за значенням сплавити; складна речовина, що утворюється здебільшого при твердінні рідких систем з двох або кількох елементів [СУМ, т.9, с.534]), *ущільнення* (дія за значенням ущільнити; місце, утворене внаслідок збільшення щільності); **3) дія, процес – наслідок, результат дії, стан**, наприклад: *відхилення* (дія за значенням відхилити [СУМ, т.1, с.654]; результат дії), *загин* (дія за значенням загинати; скривлення, відхилення, заворот [СУМ, т.3, с.76]), *зсув* (порушення симетричного розташування суміжних деталей, дотичних поверхонь; деформація пружного тіла [СУМ, т.3, с.723]), *насичення, насит* (дія за значенням наситити; стан, результат процесу насичення [СУМ, т.5, с.186]), *натяг* (дія за значенням натягати; стан натягненості), *обмотка* (покриття на чому-небудь, яке накладається обмотуванням; система провідників електричного струму, розміщених на магнітних елементах електричної машини [СУМ, т.5, с.543]), *перегин* (дія за значенням перегинати; результат перегинання), *розжар, розжарення* (дія за значенням розжарити; світіння розжареного тіла [СУМ, т.8, с.677]), *розпад* (дія за значенням розпадатися; стан, результат дії), *розтяг* (дія за значенням розтягати; стан, деформація, спричинена дією), *рух* (процес розвитку, в результаті якого відбувається зміна якості предмета, явища і т.ін., перехід від одного якісного стану до іншого, вищого; зміна положення кого-, чого-небудь унаслідок обертання, коливання, переміщення; робота якого-небудь механізму, машини, пристрою [СУМ, т.8, с.914]), *стиск, стискання* (дія за значенням стискати; стан за значенням стискатися [СУМ, т.9, с.702]).

У результаті метонімічного найменування розвивається багатозначність термінів, що у термінології не завжди є позитивним явищем. Проте в умовах контексту термінна полісемія нейтралізується.

Отже, в українській фізичній термінології виявляє високу продуктивність термінізація загальнонавчальної лексики як один з основних шляхів поповнення національних терміносистем у процесі їх зародження.

З усіх назв спеціальних понять, утворених лексико-семантичним способом, найбільше термінів, які постали внаслідок метафоризації та шляхом довантаження фізичним змістом слів загальнонавчальної мови. Загалом же українська фізична термінологія на початках свого становлення ґрунтувалася на використанні власне українських назв, яким надано термінного фізичного змісту.